

Antonimlik leksik-semantik kateqoriya kimi

Mələk Məmmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU

E-mail: 27elka77@mail.ru

Rəyçilər: filol.ü.f.d, dos. R. Hümmətova,
filol.ü.f.d., dos. M. Soltanov

Açar sözlər: leksik-semantik sistem, şifahi xalq ədəbiyyatı, zaman, məkan, antonim, təzad

Ключевые слова: лексико-семантическая система, устная народная литература, время, пространство, антоним, контраст

Key words: lexical-semantic system, oral folk literature, time, space, antonym, contrast

Antonim sözlər Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində əsas yerlərdən birini tutur. Antonimlər mənə və şəkil etibarını ilə fərqlənən söz qruplarıdır. Bu söz yunan dilindən alınmadır. Anti - əks və onym - ad deməkdir.

Professor Səlim Cəfərov yazır ki, antonimləri təşkil edən sözlər müxtəlif fonetik tərkibə malik olur. Müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə aşkar edilən müxtəlif təzadlı hadisələr, obyektiv aləmin bütün ziddiyyətli cəhətləri əks mənəli anlayışlar silsiləsini təşkil edən antonimlər vasitəsi ilə şərh edilir. Antonimlər əks qütbədə duran leksik ifadə vasitələridir (7, 35).

Bu fikri qısa olaraq belə şərh etmək olar ki, antonimlər kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlu məfhumların əks cəhətlərini ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibli sözlərdir. Məsələn: az-çox, qoçaq – qorxaq, ağ-qara, əkmək – biçmək, yaxşı-pis və s.

Antonimlərin yaranma tarixi qədimdir, yəni dilin inkişafının ilkin dövrlərindən meydana gəlmişdir.

Bunu, əsasən şifahi xalq ədəbiyyatının əfsanələr, nağıllar, bayatılar, dastanlar, atalar sözləri və s. janrlarından görmək mümkündür.

Hələ onu qeyd edək ki, antonimlər sözlərin mənəsi ilə əlaqədardır. Kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan əlamətli sözlərlə əlaqədardır, əks əlamətlərin əlaqəsini göstərir. Qarşı qoyulma mütləqdir, yalnız əks cəhətlə əlaqədardır və s.

Antonimlər sözün yaranması ilə meydana çıxır, maddi varlığın inikas olunmuş əşya və hadisə məfhumlarının qarşılaşdırma yolu ilə dərk edilməsi nəticəsində yaranır.

Professor H.Həsənov yazır: “Dildə antonimlərin yaranması, inkişafı və formalaşması, onların aid olduqları maddi aləmdəki əşya, hadisə və hərəkətlərin ziddiyyətli olması ilə əlaqədardır. Bu ziddiyyətlər əks mənəli sözlərlə ifadə olunur. Məhz buna görə də onlar antonimlərin meydana gəlməsində əsas amil kimi çıxış edir” (8, 81-82).

Antonimik sözlər əsasən bir kateqoriyaya aid olan əşya və hadisələrə xas olan əks cəhətlərin qarşılaşdırılması yolu ilə onun keyfiyyət və əlamətlərini bildirən sözlərdən ibarətdir. Məsələn: acı armud-şirin armud, bəd adam-yaxşı-mehriban adam və s.

Antonimlərin mənə qruplarına gəldikdə isə, onlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

1. Məkanla əlaqədar məfhumları ifadə edənlər.
2. İnsanın özü və onun iş fəaliyyəti ilə əlaqədar məfhumlar ifadə edənlər.
3. Zamanla əlaqədar məfhumları ifadə edənlər.
4. Təbiət hadisələri ilə əlaqədar məfhumları ifadə edənlər.

5. Varlıqla əlaqədar məfhumları ifadə edənlər.
6. Əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyətlə əlaqədar məfhumları ifadə edənlər.
7. Hal, vəziyyətlə əlaqədar məfhumları ifadə edənlər (9, 89).

Dildə mütləq və nisbi antonim deyə iki yerə ayrılırlar.

Mütləq antonimlər əkslik dərəcəsinə görə mənaca bir-birinə tam əks olan antonimlərdir. Məsələn: sağ-sol, ölü-diri, səhər-axşam, getmək-gəlmək. ə s.

Nisbi antonimlər isə əkslik dərəcəsinə görə, mənaca bir-birinə tam əks olan antonimlərdir. Məsələn:

Payız-qış , qar – yağış, göy – yer, ağ – göy və s.

Dildə nisbi antonimlər azdır. Onlar mütləq antonimlər kimi simmetrik deyildir. Nisbi antonimlər mütləq antonimlərin əksinə olaraq əşya və hadisələri müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən izah edir. Mütləq antonimlərin sinonimliyi olduğu halda, nisbi antonimlərin sinonimi olmur.

Nisbi antonimlərdə təzadlıq, kontrastlıq mütləq antonimlərə nisbətən zəifdir. Yuxarıda sadaladığımızın əksəriyyəti Azərbaycan nağıllarında təsadüf edilir.

Bunların əsasında deyə bilərik ki, antonim sözlər bədii ədəbiyyatda olduğu kimi, nağıllarda da təzad yaratmaq üçün onlardan istifadə edilmişdir.

Azərbaycan nağıllarında böyük-kiçik, varlı – yoxsul, xeyir – şər, qoca-cavan, mərd-namərd, cənnət-cəhənnəm və s. müqayisə edilməklə yüksək mənəvi keyfiyyətlər bədii sözün qüdrəti ilə oxucuya çatdırılır.

Kiçik qardaş fikirləşmədən böyük qardaşın cırıx-cırıx dərisinin üstünə çıxdı, ortancıl qardaşın dəlik səhəngini götürdü, gözünü yumdu, gəlib həmin yerə çatdı. (“Yoxsul qızı ilə şahzadə” nağılı)

Bu misalda kiçik-böyük mütləq antonim olduğu halda, ortancıl sözü isə onların nisbi antonimidir.

Başqa misallar:

Dərə - təpə.

Padşah oğlu az getdi, üz getdi, dərə - təpə düz getdi, gəlib bir şəhərə çıxdı. (“Yoxsul qızı ilə şahzadə” nağılı).

Az-çox

Məlikməmməd az getdi, çox getdi, gedib bir otağa çıxdı. (“Məlikməmməd” nağılı)

Antonimlərin leksik – semantik kateqoriyası kimi əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, ziddiyyət, təzad, antonim sözlərin semantikasından irəli gəlir. Ziddiyyət və təzadlar antonim sözlərin nitqimizdə müntəzəm şəkildə, təkrarən işlədilməsi ilə bağlıdır ki, o da öz əksini nağıl dilində tapır. Belə olduğu halda antonim sözlər şifahi xalq ədəbiyyatında, o cümlədən nağıllarda gözəllik yaradır. Odur ki, dildə antonimlər üslubi çalar yaradır və onun üslubi funksiyaları müxtəlif və rəngarəngdir.

1. Nağıllarda işlədilən antonimlər təzadlı hadisələr ifadə edir, mənəvi və estetik fikir yaradır. Məsələn:

Gedərsiz flan qarının evinə, orada bir cavan oğlan var, onu tutub gətirərsiniz. (“Tilsim padşahının qızı” nağılı).

Biri yar idi, biri yox idi, çox yaraşlıq bir qoca padşah var idi. (“Bazübənd” nağılı).

2. Antonimlər işlənməklə qohumluq münasibəti bildirən sözlərdən yaranır.

Bir gün padşah oğlu qıza dedi:

— Qardaş gəl sabah bizə qonaq ol. Ata-anam da səni gözləyir.

Anası dedi: Ay oğul, mən sənə deyirəm o qızdı, oğlan deyil. Mən bunu bilməsəm danışmaram. (“Padşah oğlu ilə paxıl Vəzir” nağılı).

Biri var idi, biri yox idi bir kişi ilə bir arvad var idi. (“Fərasətli keçəl” nağılı).

3. Bəzi antonimlər şəkilçi qəbul etməklə yaranır.

Bu oğlanda o qədər gözəllik, o qədər mərifət varmış ki, elə istər, istəməz, hamı bunun bu insaniyyətliyinə, bu gözəlliyinə mail olur. (“Kasıb oğlanla padşah” nağılı).

Hər yerə göndərdiyin gəldi: Bir daha gedər-gəlməz yolum qalmış. Alovun dalınca göndərmək. (“Güli – qahqah” nağılı)

4. Antonimlər dildə işlənərək zaman və məkan bildirir və bu yollar yaranır:

Məlikməmməd axşam qarının evində yatdı. Səhər tezdən əjdahanın yerini qarından öyrəndi, ora getdi. (“Məlikməmməd” nağılı)

Bunun (kişinin) evdən-əşikdən heç bir şeyi yoxdu, bircə dəyirmanı vardır. Gecəsi, gündüzü bu dəyirmandaydı. (“Keçəl nəzər” nağılı)

Bəzi antonimlər ideoloji mövqeyinə görə bir-birindən fərqlənən insanların mənsub olduğu təbəqələri təsvir edir və onların xarakterik xüsusiyyətlərini göstərir:

Sonra padşah vəzirinə dedi ki, tez tədbir tökmək lazımdı. (“Qara qulam ilə Sultan Süleyman” nağılı).

Nökər Nayıb, onları kəndə qədər ötürdülər. (Keçəl Məhəmmədin evlənməsi nağılı).

Qruplar üzrə yuxarıda göstərilən nümunələrdəki cavan-qoca, ata-ana, qız-oğul, gecə-gündüz, kişi-arvad, padşah-nökər sözləri antonimdir. Nağıllarımızda müxtəlif sahələri əhatə edən və antonimik təzad yaradan bir neçə nümunə də göstərmək istərdik: ağ-qara.

Biri varmış, biri yoxmuş keçmiş zamanlarda bir padşah varmış. Bu padşahında gözünün ağı qarası bircə oğlu varmış. (“Dövlət quşu” nağılı).

Sağ-sol.

Nə sağa get, nə sola, düşərsən yolun ortası ilə gedərsən. (“Gülü-qahqah” nağılı).

Cənnət-cəhənnəm. Atı alandan sonra ata deynən ki, ay at Süleyman peyğəmbərin eşqinə məni cəhənnəm və cənnəti gəzdir. Get gör atan cəhənnəmdədi, yoxsa cənnətdədi? (“Torcu oğlu nağılı”)

Məğrib-məşriq.

Torçu oğlu dedi:

Bax mənim atımın xasiyyəti odur ki, ay at Süleyman peyğəmbərin eşqinə məni məğribdən – məşriqə, cəhənnəmdən - cənnətə apar gəzdir. O, da aparıb gəzdirəcək. (“Torçuoğlu” nağılı)

Əkin-biçin

Keçmiş zamanlarda bir kənddə bir kəndli vardı. Bu kəndli əkin-biçinlə ailəsini dolandırır. (“Kələkbaz” nağılı).

Danışmaq – susmaq.

Çarpayıdan səs gəldi. Danışmaq mənnən, dinləmək sənnən, susmaq isə padişah qızında. (“Yoxsul qızı ilə şahzadə” nağılı).

Sən nəcib bir daşdan hazırlanmışsan. Bilirsən ki, yerin altında-üstündə nələr var. (Yoxsul qızı ilə şahzadə nağılı).

Azərbaycan nağıllarının bir çoxunda bəzi antonimlər var ki, təkrar-təkrar verilir. Belə antonim sözlərə aşağıdakı ifadələrdə rast gəlinir. Biri var idi, biri yox idi. (Biri var imiş, biri yox imiş).

Az getdilər, çox dayandılar, çox getdilər az dayandılar. Dağlar aşdılar, dərələr keçdilər, axır gəlib bir qalaçaya çatdılar. Başdan geyinib, ayaqdan qıfıllandılar, ayaqdan geyinib, başdan qıfıllandılar.

Az hallarda: qarının alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy.

Yuxarıdan göstərilən nümunələrdən görüldüyü kimi, Azərbaycan nağıllarında işlədilən

antonimlər üslub nöqteyi-nəzərdən olduqca rəngarəngdir. Odur ki, antonimlər təsirli üslubi vasitə kimi, nağıl dilini canlı edir, təsir gücü böyük olur.

Məqalənin aktuallığı. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində mühüm yeri olan antonimlər maddi aləmdə olan əskiklikləri ifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda dili zənginləşdirir, gözəlləşdirir.

Antonimlər bir söz qrupu kimi bütün dillər üçün aktualdır və demək olar ki, dünya dillərinin tədqiqat obyektlərindən birinə çevrilmişdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Azərbaycan nağıllarının dilində müşahidə edilən antonimlərdən təzad yaradan vasitə kimi məharətlə istifadə edilmişdir. Bu araşdırmada tədqiqata cəlb edilən nümunələr əsasında təhlillər aparılmış, üslubi məqamları göstərilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Leksika xalqın tarixi, mədəniyyəti, ictimai-iqtisadi və sosial inkişafı ilə bağlı olan bir sistemdir. Araşdırılan nağılların dilində müəyyən edilmiş antonimlər həmin dövrün leksik mənzərəsini əks etdirməklə söz qruplarının inkişaf prosesi ilə bağlı müəyyən fikirlər formalaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva S.Ə. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1998.
2. Azərbaycan folkloru külliyyatı. I cild. Nağıllar (I kitab). Bakı: Səda, 2006.
3. Azərbaycan folkloru külliyyatı. II cild. Nağıllar (II kitab). Bakı: Səda, 2006.
4. Azərbaycan folkloru külliyyatı. III cild. Nağıllar (III kitab). Bakı: Səda, 2006.
5. Azərbaycan folkloru külliyyatı. IV cild. Nağıllar (IV kitab). Bakı: Nurlan, 2007.
6. Azərbaycan folkloru külliyyatı. V cild. Nağıllar (V kitab). Bakı: Nurlan, 2007.
7. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika, Bakı: Şərq-Qərb. 2007.
8. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988.

M. Мамедова

АНТОНИМЫ КАК ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Резюме

Антонимы, как категория языка помогающая создавать контрасты, были умело использованы в устной народной литературе. В представленной статье озвучиваются интересные идеи о типах антонимов, используемых в сказках, в качестве примера устной народной литературы, для выражения явлений природы, времени, пространства и положения вещей.

M. Mammadova

Antonym as a lexical-semantically category

Summary

Antonym as a lexical-semantic category Antonyms, as a category in languages which helps to create contrasts, have been skilfully used in the oral folk literature. The presented article puts forward interesting ideas about the types of antonyms used in the language of tales as a kind of oral folk literature to express natural phenomena, time, spatial understanding and state of affairs.